

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЛІЦЕЇВ ВІЙСЬКОВОГО СПРЯМУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті здійснено історико-педагогічний аналіз процесу становлення й розвитку закладів військового спрямування в незалежній Україні. Автором схарактеризовано три етапи у функціонуванні зазначених інституцій: перший (24.08.91–13.06.96 рр.) – підготовча робота щодо створення ліцеїв військового спрямування, початковий період їх діяльності; другий (14.06.96–11.05.99 рр.) – передача всіх ліцеїв, крім Київського, у підпорядкування обласних державних адміністрацій і їх подальший розвиток; третій (12.05.99 – і по сьогодні) – подальша розбудова мережі ліцеїв військового спрямування в Україні та вдосконалення їх діяльності.

Ключові слова: кадетська освіта і виховання, військові ліцеї, ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою, суворівське училище, військова освіта, реформування військової освіти, Концепція військової освіти, військова служба, державна служба, офіцер.

Постановка проблеми. У незалежній Україні відроджується кадетська освіта й виховання, які ставлять за мету не лише підготовку юнаків до військової та державної служби, а й формування всебічно розвиненої особистості з високим рівнем національної свідомості й культури, сформованою системою цінностей, здатної стати активним суб'єктом власного життя. Як відомо, випускниками кадетських корпусів були видатні військові (П. Нахімов, Ф. Ушаков, П. Румянцев, І. Крузенштерн, П. Нестеров), літературні діячі (К. Рилєєв, В. Даль, О. Купрін, К. Станюкович, О. Радіщев, О. Сумароков, С. Надсон, С. Мінцлов, О. Суворін), художники (П. Федотов, М. Ярошенко, В. Верещагін), композитори (О. Скрябін, М. Римський-Корсаков, М. Мясковський, М. Компанейський). Серед сучасних навчальних закладів, де виховують «справжніх чоловіків», особливе місце посідають ліцеї військового спрямування, адже до них юнаки вступають саме в тому віці, коли активно відбувається процес соціалізації особистості.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєву роль у розвитку кадетської освіти й виховання відіграли роботи І. Бецького, М. Добролюбова, Д. Менделєєва, М. Пирогова, Я. Козельського, М. Чернишевського, які були викладачами кадетських корпусів. Заслужують на увагу доробки відомих педагогів і військовонаачальників Д. Мілютіна, М. Драгомірова, Н. Лалаєва, П. Бобровського, з чікими іменами пов'язана реорганізація кадетських корпусів

у військові гімназії. Питанням історіографії досліджуваної проблеми присвячено дослідження М. Алапатова, С. Гур'єва, М. Жесткової, П. Зайончковського, Л. Безкровного, П. Бученкова, А. Кавтарадзе, С. Волкова, М. Ружнікова та ін. Останніми роками спостерігається зацікавленість науковців (М. Балабай, В. Матяшук, О. Михєєва, Ю. Свеженцева, Е. Філіпов та ін.) питаннями вивчення стану життєдіяльності та організації навчально-виховного процесу в сучасних закладах військового профілю різних країн. Однак проблеми становлення й розвитку ліцеїв військового спрямування в незалежній Україні висвітлені, на наш погляд, недостатньо.

Отже, **метою статті** є здійснення історико-педагогічного аналізу процесу становлення і розвитку закладів військового спрямування в незалежній Україні.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності в Україні постала необхідність створення вітчизняної системи військової освіти, яка б забезпечила безперервну підготовку фахівців для Збройних Сил України, відповідала світовим стандартам, розвивалась у напрямі демократизації та відкритості завдяки інтеграції в загальну систему освіти. Водночас виникло питання щодо доцільності закладів довузівської військової підготовки. Дискусії з цього приводу засвідчили, що далеко не всі поділяли точку зору щодо необхідності збереження початкової ланки військової освіти України. Було багато висловлювань про те, що кадетські школи, суворовські училища є абсолютно чужими категоріями для української військової історії. Однак, не можна було заперечити нагромадженого позитивного досвіду функціонування суворівських військових училищ, який полягав, перш за все, в тому, що їх випускники мали значно вищий рівень підготовки, ніж учні звичайних шкіл.

З метою перевірки даного твердження в 1992 році спеціально був проведений аналіз стану успішності випускників Київського суворівського військового училища, які продовжили навчання в Київському військовому училищі зв'язку. Серед відмінників училища – 29 % колишніх суворовців, у той час як серед цивільної молоді кількість відмінників складала лише 9,5 %, на «добре» навчалися 38 % суворовців, випускників шкіл – 20 %, серед невстигаючих – 11 % цивільної молоді, невстигаючих суворовців виявлено не було [10]. Статистичні дані підтвердили значно вищу якість підготовки суворовців. Тож позиція щодо необхідності створення мережі військових ліцеїв перемогла. Тим більше, що й світова практика багатьох розвинутих країн доводила доцільність існування довузівської військової підготовки молоді. Саме ці два аргументи й зіграли вирішальну роль у

прийнятті рішення про створення військових ліцеїв як закладів початкової військової підготовки, які мали створити підсистему військової освіти України разом із допризовною і призовною підготовкою юнаків.

В історії розвитку закладів військового спрямування незалежної України можна виокремити три етапи: перший (24.08.1991 – 13.06.1996 рр.) – підготовча робота щодо створення перших ліцеїв військового спрямування, початковий період їх діяльності; другий (14.06.1996 – 11.05.1999 рр.) – передача всіх ліцеїв, крім Київського, у підпорядкування обласних державних адміністрацій та їх подальший розвиток; третій (12.05.1999 – і по сьогодні) – розбудова мережі ліцеїв військового спрямування.

Правові підстави для створення ліцеїв військового спрямування було закладено Верховною Радою, яка своєю Постановою від 24 серпня 1991 року підпорядкувала всі військові формування, зокрема й військові навчальні заклади, розташовані на території нашої держави, прийняла закони «Про Збройні Сили України», «Про оборону України». Прийняттю законів передувала Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 1991 року «Про Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України».

Підготовча робота зі створення власної підсистеми початкової військової освіти проводилась у межах усієї військової освіти й офіційно розпочалася в жовтні 1991 року з організації та проведення за дорученням тодішнього міністра оборони України генерал-майора авіації К. Морозова кількох нарад з метою розроблення підходів до реформування системи військової освіти. До цього вже з серпня в середовищі військових фахівців з ініціативи начальника навчального відділу Київського вищого танкового інженерного училища Ю. Прокоф'єва відбувалось активне обговорення на громадських засадах проблеми реформування військової освіти. Результатом цих нарад стало створення спеціальної комісії з представників Міністерства оборони, військових навчальних закладів та науковців для розробки Концепції системи військової освіти та науки України. Отже, результатом підготовчої роботи зі створення початкової ланки військової освіти на Україні стало прийняття рішення про її створення, затвердження Концепції системи військової освіти України [2] та наказ Міністра оборони України від 25 липня 1992 року № 133 [8].

Реально процес створення ліцеїв військового спрямування співпадає з виходом Постанови Кабінету Міністрів від 19 серпня 1992 року за № 490 «Про реформу системи військової освіти», яка визначила правові засади для реалізації Концепції й у питанні допрофесійної військової підготовки передбачала створення мережі військових ліцеїв «з метою якісної

підготовки кандидатів для вступу до військових навчальних закладів, надання державної допомоги у вихованні дітей-сиріт, дітей із багатодітних сімей, а також дітей учасників бойових дій і учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи» [7].

У 1993 році затверджуються Правила прийому у військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою. Кандидати для вступу мали скласти вступні випробування з української мови (диктант), математики (письмово), іноземної мови (письмово), показати високий рівень фізичної підготовки (виконати нормативи з підтягування та бігу на 60 м і 1500 м), пройти професійно-психологічний відбір та остаточний медичний огляд. Як результат, станом на 1996 рік в Україні було відкрито 6 ліцеїв: два військових (Київський та Львівський) та чотири з посиленою військово-фізичною підготовкою (Донецький, Криворізький, Луганський, Чернігівський), які згідно Закону України «Про освіту», наказу Міністра оборони «Про акредитацію військово-навчальних закладів Міністерства оборони України» та «Типового положення про атестацію середніх загальноосвітніх, позашкільних, дошкільних закладів освіти і закладів освіти для громадян, що потребують соціальної допомоги та реабілітації» пройшли перевірку й отримали від Головного управління акредитації Міністерства освіти України ліцензії на здійснення освітньої діяльності.

Незважаючи на те, що початковий етап формування військової освіти в Україні припав на кризовий період розбудови незалежної України, ліцеї військового спрямування зуміли налагодити на належному рівні навчально-виховний процес і досягти успіхів у своїй діяльності, про що свідчать публікації в пресі та результати вступу 70,1 % випускників до дев'ятнадцяти військових вищих навчальних закладів [4, 94].

Другий період розвитку ліцеїв військового спрямування розпочинається 13 червня 1996 року. У цей час виходить Постанова Кабінету Міністрів України за № 643 «Про військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою» [5], згідно якої передбачалося здійснити передачу загальнодержавного майна ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою у власність обласних державних адміністрацій за місцем їх розташування. Зміна підпорядкування ліцеїв спричинила й зміни в організації їх діяльності, адже саме відтоді почався процес кадрової реорганізації (скорочення військових посад, поступова заміна офіцерів-вихователів на вихователів – офіцерів запасу, втрата контролю за діяльністю ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою з боку Міністерства оборони, припинення загальної координації діяльністю ліцеїв).

20 січня 1997 року виходить Указ Президента України «Про державну програму будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року». Складовою частиною програми визначається реформування системи військової освіти, що виявилось неможливим для реалізації в межах чинної Концепції системи військової освіти. Отже, виникає необхідність розробки нової Концепції, яка б урахувала всі зміни, які відбулись і в державі, і в Збройних Силах, і в освіті загалом.

Нова Концепція військової освіти затверджується Постановою Кабінету Міністрів України 15 грудня 1997 року [1]. Одне з головних її завдань – забезпечення якості підготовки військових фахівців відповідно до сучасних вимог, зменшення витрат на їх підготовку, формування й забезпечення високих моральних якостей громадянина України та захисника Вітчизни. У Концепції зазначалося: «Військова освіта являє собою ступеневу систему безперервного навчання військових фахівців від початкової військової підготовки молоді до навчання офіцерів оперативного-стратегічного рівня» [1, 114]. Відтак, початкова військова підготовка молоді визначається як перша сходинка на шляху до набуття військової освіти, яка мала здійснюватись у формі допризовної підготовки на базі загальноосвітніх навчальних закладів та навчання у військових ліцеях і ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою .

Починаючи з 1998 року, усі ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою переходять на дворічний термін навчання (крім Львівського, Чернігівського і Прикарпатського, які за рішенням засновників і далі продовжували навчати юнаків протягом 3–4-х років). У 1999 році затверджуються нові правила прийому до ліцеїв: залишається незмінним обсяг вступних випробувань, спрощується процедура відбору кандидатів для вступу.

Значні зміни в діяльність Київського військового ліцею внесла Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 1998 року за № 764. З метою увічнення пам'яті активного учасника визвольного руху за незалежність України Івана Богуна ліцею присвоюється його ім'я. Відтоді ліцей почав називатися як Київський військовий ліцей імені Івана Богуна. За цим документом передбачалося також створення на базі Боярського центрального дитячого клінічного санаторію структурного підрозділу Київського військового ліцею для надання учням 8–9 класів загальною кількістю 200 чоловік базової середньої освіти та оздоровлення 50 ліцеїстів 10–11 класів Київського військового ліцею та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою. Це був перший в Україні заклад базової загальної середньої освіти, створений під патронатом Президента України Л. Кучми та Міністра оборони О. Кузьмука, які 1-о вересня 1998 року урочисто його відкрили.

У грудні 1998 року на нараді керівного складу системи військової освіти була дана висока оцінка діяльності системи військової освіти. Йшлося про те, що основні завдання (створення належних умов для розбудови багатоступеневої системи підготовки військових фахівців, відпрацювання Концепції військової освіти, завершення акредитації та ліцензування) успішно виконано.

28 квітня 1999 року виходить Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою» [6], яке визначило порядок проведення загальноосвітньої та військово-фізичної підготовки юнаків у ліцеї для подальшого вступу до вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони, Державного комітету в справах кордону, Національної гвардії, Міністерства внутрішніх справ і військових навчальних підрозділів цивільних вищих навчальних закладів, що готують військових фахівців, тобто закладів єдиної системи військової освіти; встановило основні засади здійснення організації навчально-виховного процесу, фінансово-господарської діяльності, вимоги до призначення на посади педагогічного складу та управління ліцею.

11 травня 1999 року розпорядженням Президента України «Про розширення мережі ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою» [9] розпочався третій період розвитку ліцеїв військового спрямування. З метою поліпшення соціального захисту дітей-сиріт, дітей, чиї батьки були учасниками ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи або загинули при виконанні службових обов'язків та дітей з багатодітних сімей, забезпечення якісної підготовки молоді до вступу у вищі військові навчальні заклади планувалося відкрити у встановленому порядку ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою в Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях.

На жаль, фінансування Збройних Сил України в цей період здійснювалося за остаточним принципом, хоча світова практика доводить, що для забезпечення належного рівня збройних сил держава має витратити на національну оборону 3,0–3,2% валового внутрішнього продукту. Для Росії цей показник становив 3,5%, Румунії – 3,5%, Польщі – 3,9%, а для України – у 1996 році 1,9%, у 1997 році – 1,6%. У 1999 році на потреби оборонного відомства замість 3,1 млрд. грн. було виділено лише 1,7 млрд. грн. Одночасно відбувалось і скорочення чисельності Збройних Сил (420 тис. осіб, з яких 100 тис. – цивільні працівники) [3, 76].

Тож рішення про розширення мережі ліцеїв при збереженні за ними головних завдань «виховання в ліцеїстів ... любові до військової служби та професії офіцера на основі військово-професійної орієнтації, підготовка

фізично здорових, вольових осіб, спроможних переносити труднощі військової служби» [6] і зазначеної в розпорядженні Президента мети «...забезпечення якісної підготовки молоді до вступу у вищі військові навчальні заклади» [9] за таких умов вступало у протиріччя. Цілком очевидно, що при скороченні війська й кількості військових ВНЗ і наявної тенденції падіння результативності вступу до них випускників ліцеїв, буде складно досягти високої ефективності діяльності цих закладів. Разом із тим, розпорядження Президента «Про розширення мережі ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою» сприяло профілактиці та подоланню таких негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, як наркотизація і алкоголізація, злочинність, бездоглядність та безпритульність, жебракування, адже відкриття ліцеїв рятувало дітей, які з різних причин опинились у складній життєвій ситуації.

Сьогодні кадетська освіта і виховання набувають особливої популярності в Україні. Розповсюдженням цієї ідеї займається «Фонд відродження кадетських корпусів в Україні». Станом на 2013 рік в Україні функціонують два військові ліцеї, дев'ятнадцять ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, дві кадетські школи та одна гімназія з п'ятьма кадетськими класами.

На Сумщині також успішно функціонує подібний заклад. 21 вересня 2007 року рішенням Сумської обласної ради був створений комунальний заклад «Сумський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою імені І. Г. Харитоненка». У 2008 році відбувся перший набір ліцеїстів. Ліцей має потужну навчально-матеріальну базу, яка дозволяє готувати юнаків до подальшого навчання та військової служби. У 2010 році відбувся перший випуск ліцеїстів. Із 103 випускників до вищих навчальних закладів вступило 96 ліцеїстів (56 осіб до вищих навчальних закладів силових структур, 26 осіб до вищих навчальних закладів Міністерства оборони України). Указом Президента України № 901 від 8 вересня 2011 року на базі Сумського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою імені І. Г. Харитоненка створено державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка, який сьогодні відомий далеко за межами Сумщини.

Висновки. Проведений історико-педагогічний аналіз засвідчив складний шлях становлення ліцеїв військового спрямування в незалежній Україні. Кожен з трьох етапів розвитку зазначених закладів розпочинався прийняттям відповідного нормативно-правового документу, який визначав їх чисельність, підпорядкування та вносив значні корективи в організацію

діяльності. Незважаючи на те, що процес відродження й розбудови ліцеїв військового спрямування, починаючи з 1991 року і по сьогоднішній день, відбувається в кризових політичних, соціально-економічних та культурних умовах, безсумнівним залишається те, що кадетська освіта і виховання залишаються найбільш досконалою системою цільової підготовки молоді до державної служби як військового, так і цивільного спрямування.

Перспективний напрям подальших досліджень вбачаємо в аналізі світового досвіду функціонування закладів військового спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція військової освіти в Україні. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 // Зібрання законодавства України : Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. Серія 1. – 1998. – № 3. – С. 113–120.
2. Концепція системи військової освіти в Збройних Силах України. МОУ. –1992. – 30 с.
2. Матяшук В. Створення й розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991 – 2005 рр.) : дис. кандидата історичних наук : 20.02.22 / Валентина Петрівна Матяшук. – Львів, 2007. – 210 с.
3. Нещадим М. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : [монографія] / М. Нещадим. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 852 с.
4. Про військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 1996р., № 643. – К. – 5 с.
5. Про затвердження Положення про ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 1999 р. № 717. – К. : ГУВО. – 1999. – 14 с.
6. Про реформу системи військової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1992 р., № 490 // Зібрання постанов уряду України. – 1992. – № 10. – С. 242–243.
7. Про реформування системи військової освіти в Україні : Наказ Міністра оборони України від 25 липня 1992 року № 133 (з додатками). – К., – 1992. – 24 с.
8. Про розширення мережі ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою : Розпорядження Президента України від 11.05.1999 № 94 // Народна армія. – 1999. – 14 травня (№ 87). – С. 2.
9. Токарев И. Какой окажется судьба суворовского училища / И. Токарев // Народна армія. – 1992. – 25 квітня (№ 79). – С. 3.

РЕЗЮМЕ

А. А. Поляничко. Генезис становления и развития лицеев военной направленности в Украине.

В статье произведен историко-педагогический анализ процесса становления и развития учреждений военной направленности в независимой Украине. Автором выделено и охарактеризовано три этапа функционирования таких институций: первый (24.08.91–13.06.96 гг.) – подготовительная работа по созданию лицеев военной направленности, начальный период их деятельности; второй (14.06.96 – 11.05.99 гг.) – передача всех лицеев, кроме Киевского, в подчинение областных государственных администраций и дальнейшее их развитие; третий (12.05.99 – и по сегодня) – дальнейшее развитие сети лицеев военной направленности в Украине, усовершенствование их деятельности.

Ключевые слова: кадетское образование и воспитание, военные лицеи, лицеи с усиленной военно-физической подготовкой, суворовское училище, военное образование, Концепция военного образования, реформирование военного образования, военная служба, государственная служба, офицер.

SUMMARY

A. Polyanychko. The genesis of formation and development of the military lyceum orientation in Ukraine.

The article presents the historical and pedagogical analysis of the process of the development of military lyceum orientation institutions in independent Ukraine. The author describes three stages in the functioning of these institutions: the first stage (24.08.91-13.06.96 years) – preparatory work for the creation of military lyceums, the initial period of their activity; the second one (14.06.96 -11.05.99 years) – transferring all lyceums except Kiev’s one, under the authority of provincial governors and their further development; the third one (05.12.99 – even now) – further development of a network of military lyceum orientation in Ukraine and improve their activity.

Creating a system of military high education of independent Ukraine, lyceums had to become the institutions that were supposed to create a subsystem pre-university military training. On the first stage, when they were subordinated under the Ministry of Defence, it was in that way. But on the second stage, after the distribution of subordinated spheres, subsystem collapsed: the lyceums of advanced military and physical training actually came out of the Ministry of Defence of Ukraine influence. Further measures of reforming the Armed Forces, primarily aimed at reducing the number of troops and the number of military higher educational institutions, while increasing the number of schools came into conflict with each other, which resulted in the increase of the negative trends connected with falling of results entering pupils to the military high schools. On the third stage several conflicts became obvious and the chief among them was the following: the number of high schools graduates became bigger than the amount of places in military high schools.

The positive trend of recent years is that the Cadet education and training have become more popular in Ukraine. Distribution of this idea is engaged by «The Renaissance Fund cadet corps in Ukraine». There were two military high schools, nineteen schools with advanced military and physical training, two cadet schools and one high school with five cadet classes in Ukraine in 2013.

Key words: Cadet education and training, military lyceums, lyceums of advanced military and physical training, military education, the reform of the military education, the concept of military education, military service, public service, an officer.